

Віктор Брехуненко

Склад адвокатського прошарку Гетьманату

У статті досліджується персональний склад адвокатів Гетьманату. З'ясовано вимоги матеріального права щодо осіб, які планували мати адвокатські практики, досліджено, з яких соціальних прошарків походили адвокати, мотивацію представників різних середовищ, рівень престижності адвокатського фаху.

Ключові слова: Гетьманат, адвокати, адвокатські практики, соціальний стан.

The article investigates the social origins of the attorneys of the Hetmanate. The following issues are examined: the demand of legislation for the persons, who supposed to obtain the position of the attorney, the different social origins of candidates, the level of prestige of the attorney practices.

Keywords: Hetmanate, attorney, attorney practices, social status.

Адвокатські практики, безумовно, були однією з найважливіших ланок судочинства Гетьманату. Розвинувшись після того, як вщухли гомовиці громадянської війни другої половини XVII ст., вони віддзеркалювали і змагальність судового процесу, і органічну спадкоємність української історії. Наріжні підвалини адвокатської діяльності в Україні залишалися незмінними від XVI ст. Успадкувавши попереднє українське законодавство, правова система Української держави адаптувала його до постреволюційних суспільних реалій, коли на зміну традиційній українській еліті — князівсько-шляхетській — прийшла інша, базована на козацькому стані. А персональний склад адвокатського прошарку відбивав особливості нового соціального ландшафту.

На законодавчому рівні формування корпусу адвокатів Гетьманату опиралося у першу чергу на традиційний в Україні від XVI ст. набір норм матеріального права: Литовський статут (у козацькій державі ходив Третій), Саксон» у вигляді двох перекладів П. Щербича («Саксонське зеркало» та «Право міське»), «Порядок судів та міських справ» П. Гроїцького та почасти збірник П. Кушевича «Хелмінське право». Статутом, як кодексом феодального права шляхти, прямо заборонялося займатися адвокатською практикою

лише представникам духовенства¹, а Стаття 58 позбавляла суддів, підсудків та писарів права на адвокатську діяльність у тому повіті, де вони виконували свої посадові обов'язки². Перелічені ж вище кодекси магдебурзького права містили ширші обмеження на адвокатську діяльність. Бути адвокатами заборонялося особам, молодшим за 21 рік, без спеціального уповноваження від клієнта, жінкам, євреям, навіженим, звинуваченим в якомусь ганебному вчинку або покараним біля стовпа ганьби. Священикам та монахам дозволялися практики лише в церковних справах. Також заборона поширюється на осіб, які свого часу зрадили клієнта або не викликають довіри³. «Саксонське зеркало» спеціально обумовлює неможливість виконання функцій адвоката суддею чи лавником в тій справі, яку вони вели, а також особами, поміченими у скотоложстві⁴.

Водночас поточні реалії підштовхували — і це цілком закономірно — до точкового втручання в зазначені норми матеріального права. Наразі виявлено два таких випадки. У 1749 р. Генеральна військова канцелярія заборонила мати адвокатські практики канцеляристам, які служили при власне Генеральній військовій канцелярії та при Генеральному військовому суді. А отже було ревізовано норми Третього Литовського статуту та інших кодексів у бік розширення переліку осіб, на яких не поширювалося право на адвокатську діяльність. Поява указу, без сумніву, відбивала, з одного боку, популярність адвокатського хліба серед таких канцеляристів, а з іншого — свідчила про те, що страждали прямі службові обов'язки, покладені на цих осіб.

На жаль, самого тексту указу виявити наразі не вдалося. Але репрезентативна інформація про його існування міститься в чолобитній вдови бунчукового товариша Трохима Кальницького Олени до Генеральної військової канцелярії від 24 січня 1750 р. У документі вдова, яка судилася за маєтності з бунчуковим товаришем Артемом Міхном, скаржилася, крім усього, на те, що адвокат протилежної сторони (син Артема Федір) звернувся до Генерального військового суду з вимогою заборонити військовому канцеляристу Луці Яснопольському виконувати обов'язки її захисника у суді. Свою позицію Федір Міхно обґрунтовував тим, що «він, Яснопольський, канцелярист, а канцеляристам визначенням Генеральної військової канце-

¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. — Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. — Одеса, 2004. — Кн. 2. — С. 160–161.

² Там само. — С. 165.

³ *Groicki B.* Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów. — Warszawa, 1954. — S. 92; *Szczerbic P.* Speculum Saxonum Albo Prawo Saskie y Maydeburskie porządkiem obiecadła z Łacińskich y Niemieckich exemplarzow zebrane. — Lwów, 1581. — S. 374; *Szczerbic P.* Jus Municipale. To jest prawo mejskie majeburskie nowo z łacińskiego i niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone. — Warszawa, 2011. — S. 177.

⁴ *Szczerbic P.* Speculum Saxonum... — S. 374.

лярії по справах ходити заборонено»⁵. У свою чергу Олена Кальницька мотивувала правомірність призначення нею своїм адвокатом Луки Яснопольського тим, що той «в ті пори, коли вірчу чолобитну від мене про нього подано, в канцелярському званні ще не був». А тому «належить цьому Яснопольському усі ті справи, якими він ще до визначення його в канцелярському званні, зобов'язаний закінчити, а після визначення в канцелярському званні вже не приймати»⁶. Генеральна військова канцелярія визнала рацію за позивачкою і своїм указом до Генерального військового суду у березні 1750 р. розпорядилася Л. Яснопольському «не тільки як повіреному (адвокату. — *В.Б.*) від цієї позивачки, але вже як того, хто мав і до цього свої процеси, також і по яких справах у суді військовому Генеральному він, Яснопольський зобов'язався до визначення його в канцелярське звання, справувати було дозволено»⁷.

Як вочевидь впливає зі справи, відповідний обмежувальний указ Генеральної військової канцелярії з'явився приблизно в кінці 1749 р., якщо позивачка 24 січня вже оскаржувала дії адвоката протилежної сторони. Указ давав право військовим канцеляристам закінчити справи, які вони вже мали в судах. Проте достеменно невідомо, чи поширювалася заборона на канцеляристів нижчих рівнів, полкового та сотенного. Натомість є підстави припустити, що чинність самого указу була нетривалою і закінчилася вже на початку 1750-х років. Про це свідчить неодноразова поява військових канцеляристів як адвокатів у справах, розпочатих, як мінімум, з 1754 р.

Другий випадок пов'язаний з діяльністю Малоросійської колегії 1722–1727 рр. Але мав він обмежений вплив, оскільки торкався лише канцеляристів цієї установи. Колегія 9 вересня 1726 р. видала постанову згідно, з якою слід було «колезьким служителям, починаючи з цього числа, по вірчих чолобитних ні за кого, ні по яких справах у суди не ходити». Кожен служитель мав «підписатися власноруч під штрафом, щоб у колегії в розгляді справ зупинки і подовження ніякого не було»⁸. 20 жовтня з'являється спеціальний наказ, під яким поставили свій ознайомчий підпис 4 канцеляристи, 2 підканцеляристи, 18 копійстів та 11 інших служителів⁹. Заборона стосувалася як апеляційних справ, поданих на розгляд Малоросійської колегії, так і справ, що надходили до Генеральної військової канцелярії та в суди Лівобережної України. Саме в цих органах колезькі служителі підряджались адвокатувати. Пробуксовування у зв'язку з цим роботи самої колегії мусило набути суттєвих масштабів, щоб керівництво вирішило

⁵ Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10272. — Арк. 2.

⁶ Там само. — С. 2.

⁷ Там само. — С. 3.

⁸ Там само. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 538. — Арк. 2.

⁹ Там само. — Арк. 3–4.

відреагувати рішучою забороною адвокатської діяльності під загрозою штрафу.

Яким же був склад адвокатського прошарку Гетьманату? Нижче в таблиці структуровано виявлені випадки.

Соціальне походження адвокатів

Полковники	2	Канцеляристи	42
Члени Генерального суду	1	Служителі	6
Сотники	3	Рядові козаки	33
Бунчукові товариші	9	Міщани	7
Військові товариші	2	Монахи	26
Значкові товариші	5	Біле духівництво	1
Полкові та сотенні писарі	10	Росіяни	5

Як бачимо, в соціальному сенсі адвокатське середовище було дуже строкатим. Адвокатами виступали особи різного походження і статків — від полковників до міщан.

Адвокати з урядової та неурядової старшини

Представники верхівки Гетьманату, безумовно, утворювали особливу категорію адвокатів. Це був квіт адвокатського середовища, який надавав йому респектабельності та піднімав престиж у суспільній ієрархії. Якщо придивитися до того, хто із значного військового товариства і за яких обставин виконував функції адвоката, то кидається в око, що представники чинної старшини бралися до справи переважно тоді, коли мова йшла про захист інтересів родичів. Лише писарі від полкового рівня й нижче відступали від загального правила. Натомість члени неурядової старшини ставали адвокатами як для родичів, так і для клієнтів, з якими не мали родинних зв'язків.

Іншими словами, помічені в адвокатах полковники, сотники, члени Генерального військового суду не розглядали адвокатську діяльність як спосіб заробити. Йшлося їм виключно про інтереси родини. До всього не останню роль відігравали й сподівання використати свою вагу в суспільстві для переможного завершення судового процесу. І справа не в корупційних сподіваннях протиснути своєю владою та змусити суд прийняти невмотивоване чи завідомо неправове рішення. Судова система Гетьманату хоча й не була в цьому плані бездоганною й вільною від умисної тяганини та допускала позаправові маніпуляції, але до корумпованості, за якою б не було взагалі видно права, ніколи не доходило. Судові інстанції назагал забезпечували можливість добитися суто правового рішення представникам виключно усіх (!) станів, навіть в умовах кількарічного затягування справи та можливих зовнішніх втручань. Прості козаки, більше того, посполиті нерідко вигравали справу «про пошуки козацтва» у здавалося б весильних пол-

ковників¹⁰. А, наприклад, чернігівський полковник Петро Милорадович як адвокат не зможе нічого вдіяти в Чернігові ж (!) із підсудком Василем Силичем та земським суддею Михайлом Дуніним-Борковським, які майстерно намагалися затягнути справу пані полковникової на якомога довший термін¹¹.

Тож, йдучи в адвокати до своїх родичів, представники «вершків» сподівалися передусім не стільки вплинути на рішення судової інстанції, скільки натиснути своєю посадою заради зменшення судової тяганини та різноманітних проплат («накладів»), а також пришвидшення розправи. Ось у цих ділянках вплив посадовця міг бути відчутний. Полковник чи сотник, від якого багато що залежало на ввіреній йому території, мав серйозні підстави сподіватися на зменшення чи взагалі ліквідацію для нього офіційних судових видатків, які оплачували позивачі та відповідачі: папір, чорнило, оформлення паперів писарем, утримання межовиків під час виконання роботи, відшкодування витрат на вістових козаків, яких посилали до сторін з розпорядженнями суду, конвоїрів тощо. Можна припустити, що полковнику чи сотнику світило й позбавлення тягара виплат так званого «пересуду» (офіційна плата обох сторін судді за видачу присуду та розгляд справи), «поклону» суддям, підсудкам та іншому персоналу судів, який не мав офіційного характеру, але часто платився як добровільна подяка за кожну процедуру розгляду справи й не вважався хабарем¹². Що видатки на судовий процес залежно від справи могли вилитися в кругленьку суму, свідчать записи 1720-х років, де фігурують цифри у 15–17 рублів¹³. За ці гроші можна було купити, наприклад, 4 воли¹⁴.

Відкриває галерею адвокатів з вершків українського суспільства бунчуківий товариш Яків Якубович, майбутній генеральний осавул. У 1724 р. він захищав у Генеральному військовому суді інтереси своєї матері Параски Якубович у справі проти срібненького сотника Антона Троцини «про млини в селі Полонках на ріці Удай, також про двір та про інші ґрунти»¹⁵. Тоді ж у 1724 р. почалися дві судові справи ґрунського сотенного писаря Якова Чемкальського проти двох Милорадовичів: гадяцького полковника Михайла Милорадовича (за «побиття та розорення та тримання його, Чемкальського, в ланцюгу та в колодках під сторожею») та його брата, ґрунського сотника Іллі

¹⁰ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 1. — Спр. 51191–51422 б. — Арк. 473–515; 420–452.

¹¹ Там само. — Спр. 50897–50973. — Арк. 3–25.

¹² Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 204–205.

¹³ Там само. — С. 204.

¹⁴ Молчановский Н. Бюджеты Киева в середине XVIII века // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 76.

¹⁵ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54096–54281. — Арк. 174–176 зв.

Милорадовича (за спровадження в похід убогих козаків)¹⁶. У 1726 р. Ілля Милорадович та його дружина Ірина уповноважили Михайла Милорадовича вести свою справу далі («довіряю я, Ілля згаданому брату моєму, а дружина моя Ірина дівиреві Михайлу Милорадовичу і що вчинить суперечити не будемо»)¹⁷.

Пізніше в ролі адвокатів побували знаменитий перекладач Синоду і майбутній лідер українського шляхетства Григорій Полетика (1749–1754) та його брат, смілянський сотник Стефан Полетика (1754–1760)¹⁸, чернігівський полковник Петро Милорадович (1766–1969 рр.)¹⁹. Двоюрідний правнук гетьмана Івана Мазепи Григорій Фридрикевич мав адвокатську практику в 1765–1768 рр., вже обіймаючи посаду надвірного радника та члена Генерального військового суду²⁰. А Іван Галаган, син прилуцького полковника Григорія Галагана, був з 1765 р. адвокатом у свого батька²¹, як і бунчуковий товариш Данило Капніст, син миргородського полковника Василя Капніста²². Представники іншого значного старшинського роду Безбородьків також виступали у ролі адвокатів, зокрема, бунчуковий товариш Семен Безбородько (1732), рідний брат Андрія Безбородька (з 1739 р. генерального писаря)²³.

Виконували обов'язки адвоката і бунчукові товариші Микола Троцький (1746)²⁴, Андрій Гудович (1727) (батько майбутнього генерального підскарбія Василя Гудовича), Корній Кобеляцький²⁵. Військовий товариш Тимофій Левенець та значковий товариш Петро Цурка були в 1758 р. адвокатами в бунчукового товариша Федора Заньковського²⁶, а військовий товариш Іван Маркевич — у військового ж товариша Семена Пустоти (1655–1760)²⁷. Військовий товариш Федір Масловський засвітився у 1762 р. адвокатом у справі козаків Моровської сотні Київського полку проти Києво-Софіївського монастиря²⁸. Значковий товариш Петро Черницький у 1764 р. став адвокатом у дружини генерального обозного Павла Кочубея²⁹, Микола Чернявський —

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 106–107.

¹⁷ Там само. — Арк. 106 зв.

¹⁸ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 52884–53011. — Арк. 126–127 зв.

¹⁹ Там само. — Ф. VIII. — Спр. 2094–2104. — Арк. 25.

²⁰ Там само. — Ф. І. — Спр. 52610–52720. — Арк. 213–213 зв.

²¹ Там само. — Ф. II. — Спр. 25501. — Арк. 174 зв.

²² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 12636. — Арк. 82.

²³ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 51498–51680. — Арк. 489.

²⁴ Там само. — Спр. 54346–54474. — Арк. 143–143 зв.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 2444. — Арк. 3.

²⁶ Там само. — Спр. 1466. — Арк. 10–11.

²⁷ *Омельчук В.* Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського. — К., 2016. — С. 298.

²⁸ Biblioteka PAN w Krakowi. — № 273. — К. 91.

²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1954. — Арк. 2–3.

у генерального хорунжого Миколи Ханенка³⁰, а значковий товариш Яків Федосов — у вдови Євдокії Булашихи³¹. З відомої старшинської родини походив Федір Бутович, адвокат у 1731–1732 рр. вдови гадяцького полковника Михайла Милорадовича Уляни у справі проти бунчукових товаришів Григорія та Петра Балясних за селітряний завод у с. Ціпки³².

Окремо слід сказати про те, що за адвокатські функції бралися й посадовці Генерального військового суду та судів нижчого рівня, якщо справи розглядалися в інших інстанціях. Така практика цілком вписувалася в чинне законодавство. Зокрема, у 1743 р. адвокатом у своїй матері був писар цього суду Дем'ян Оболонський³³. Пізніше писар підкоморського суду Погарського повіту Сава Гузовський виступав адвокатом у стародубського підкоморія Михайла Ширя (1765)³⁴.

Зі старшини сотенного рівня адвокатами помічені яготинський сотник Пилип Купчинський (1735), прилуцький полковий писар Денис Тихонович (1755), писар Березнинської сотні у відставці Дем'ян Тарасевич (1762), колишній корибутівський сотенний писар Микита Скоробагатий (1770), Лука Бугаєвський, швагро сотника срібнянського Миколи Троцини (1754), Данило Засядько, син лютенського сотника Луки Засядька (1745)³⁵.

Адвокати-канцеляристи

Канцеляристи становили найчисельніший контингент серед адвокатів козацького походження (та й узагалі). Це виглядає цілком закономірно з огляду на дві можливих життєві стезі для усіх їх: вікувати на нижчих поверхах козацького стану без жодної привабливої перспективи чи досягти більшого, аж до того, щоб застрибнути на верхню сходинку — увійти до значного військового товариства, членство в якому відкривало дорогу до посад, впливовості і статків. Теоретично військові, полкові, сотенні канцеляристи могли піти двома шляхами: пробиватися безпосередньо до складу старшини або пробувати увійти з чорного ходу, домігшись відповідного універсалу. Та в будь-якому випадку для цього були необхідні дві стартові умови: наявність солідної власності на землю та виконання важливих для Гетьманату служб, передовсім військових.

Адвокатська діяльність надзвичайно добре пасувала амбітним канцеляристам, які вважали, що заслуговують кращої долі. Насамперед це була доволі прибуткова справа, що давала змогу поправити свої статки й прикупити з часом землю, так необхідну для подальшої кар'єри. А по-друге, адвокатські практики на користь впливових представників старшини забез-

³⁰ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 15335. — Арк. 1–7.

³¹ Там само. — Спр. 10417. — Арк. 1, 4.

³² Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 96. — Арк. 116–116 зв., 124–124 зв.

³³ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 50783–50896. — Арк. 143.

³⁴ Там само. — Спр. 52610–52720. — Арк. 200–201.

³⁵ НБУВ. ІР. — Спр. 53012–53121. — Арк. 13, 267, 270 зв.; ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1869. — Арк. 4 зв.; Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 10.

печували поступове формування так званого кола підтримки, без чого годі було сподіватися на омріяний соціальний аванс. Той факт, що канцеляристи постійно знаходилися при канцеляріях і були на виду, лише збільшував шанси витягнути щасливий квиток до суспільної еліти. По-третє, завдячуючи роду своєї діяльності, саме канцеляристи мали найбільше підстав набути досконалої кваліфікації правника, починаючи, бодай, від банальної можливості користуватися всіма наявними джерелами українського права і закінчуючи знанням реальної практики судового процесу.

Водночас вигідні були адвокати з канцеляристів і для клієнтів, особливо не дуже заможних. Призначити канцеляриста означало доволі суттєво заощадити на видатках. У першу чергу це стосується документального супроводу судового процесу; адвокати ж бо мусили писати купу судових паперів: чолобитні (скарги), донесення, підписки, «сказки» (повідомлення), матеріали дебатів, а також брати в суді накази, витяги тощо. Усе це коштувало, і немало. Наприклад, у другій половині 1720-х років написання в канцеляріях простого документа обходилося в 10 коп., а оформлення присуду — 1–1,1 руб.³⁶ Це були солідні суми. Для порівняння: за 1 руб. навіть через 25 років можна було купити цілого барана³⁷. А новий кожух у 1744 р. коштував 6 рублів³⁸. Загалом прямі видатки на писарів у складних справах могли сягати до 10 рублів³⁹. Що вже говорити про справи, які тягнулися роками. Водночас клієнт міг заощадити і на деяких інших видатках. У випадку, якщо вдавалося уповноважити місцевого канцеляриста, не треба було платити за проїзд адвоката до міста, де функціонував потрібний суд, та за оренду житла. А це теж були солідні суми.

Адвокатською діяльністю займалися канцеляристи з усіх щаблів військово-адміністративної влади: Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, полкових та сотенних канцелярій. Успіхи канцеляристів на ниві адвокатури були безперечними. Їх охоче брали адвокатами представники урядової старшини — від сотенної до генеральної, а також неурядова старшина. Добре видно, що клієнти намагалися призначити саме місцевих канцеляристів. А особливим попитом тішилися військові канцеляристи, оскільки в Глухові розміщувалися всі центральні судові інстанції (вони ж апеляційні).

З випадків, коли послугами канцеляристів користувалися представники верхівки Гетьманату, на почесне перше місце варто поставити справу Кирила Розумовського 1756 р. за спірні землі у с. Медведівка Лубенського полку. До Генерального військового суду гетьман уповноважив від себе військового

³⁶ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння?... — С. 202.

³⁷ Молчановский Н. Бюджеты Киева... — С. 76.

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9216. — Арк. 2.

³⁹ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння?... — С. 201.

канцеляриста Економічної канцелярії Олексія Дзівовича⁴⁰. Згадати також можна бодай призначення у 1729 р. Уляною Милорадович, вдовою гадяцького полковника Михайла Милорадовича, своїм адвокатом військового канцеляриста Петра Рогівського⁴¹ чи уповноваження ніжинським полковником Петром Розумовським у 1759 р. свого небожа — військового канцеляриста Івана Григоровського адвокатом взагалі по «різним його, полковника, позовам, які є в Генеральному військовому суді з різними чинами справам, також і які далі знову можуть бути»⁴². Миргородський полковник Василь Капніст призначав у 1748 р. адвокатом військового канцеляриста Данила Байрака⁴³. Лютенський сотник Шостак зробив своїм адвокатом гадяцького канцеляриста Біленченка⁴⁴. Більський отаман Хома Сироїжка — канцеляриста Гадяцької полкової канцелярії Гната Македонця, а сотенний отаман Влас Чуб — підканцеляриста цієї ж канцелярії Федора Васильєва (Прокопенка)⁴⁵.

Не відставала й неурядова старшина. Приміром, бунчуковий товариш Василь Дмитрашко Райча, маючи в 1735 р. судитися з Оленою Володковською, вдовою старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Дмитра Володковського, за її позовом з приводу села Недрі (біля Березані, що на Київщині), спершу вів справу сам, але потім все-таки був змушений взяти адвоката. Ним став перекладач Тимофій Сенютівич⁴⁶. У 1725 р. бунчукові товариші Іван та Матвій Себастьяновичі призначили своїм адвокатом військового канцеляриста Івана Булавкіна по справі, яка слухалася в Малоросійській колегії⁴⁷, а бунчуковий товариш Андрій Борковський (1724) — військового канцеляриста Григорія Юркевича⁴⁸. У 1745 р. бунчуковий товариш Іван Яновський уповноважив представляти свої інтереси у Гадяцькому полковому суді військового канцеляриста Стефана Данилевського⁴⁹. Ніжинські полкові канцеляристи Петро Богдаревський та Сава Пісковський захищали в Генеральному військовому суді інтереси відповідно бунчукових товаришів Миколи Каменського та Антона Стрешинцова⁵⁰. Військовий товариш Григорій Плешко (1739) взяв адвокатом канцеляриста Стародубської полкової канцелярії Юхима Федораченка⁵¹.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14044. — Арк. 1.

⁴¹ Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 96. — Арк. 18.

⁴² Там само. — Спр. 1607. — Арк. 10–10 зв.

⁴³ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 12636. — Арк. 45.

⁴⁴ Там само. — Ф. 72. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 3.

⁴⁵ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 1–17.

⁴⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 53012–53121. — Арк. 14–15, 25–30, 114.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 203. — Арк. 56.

⁴⁸ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 11.

⁴⁹ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 15.

⁵⁰ Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1722. — Арк. 2; Спр. 1613. — Арк. 2–2 зв.

⁵¹ *Омельчук В.* Кисво-Печерська лавра... — С. 288.

Охоче вибирали для себе адвокатів з канцеляристів і духовні особи та монастирі, коли судилися у світських справах. Так, настоятель Києво-Печерської лаври призначив у 1750 р. адвокатом обителі по справі з козаками Смілянської сотні канцеляриста Лубенської полкової канцелярії Нестора Богдановського⁵², зінківський священник Стефан Метленко уповноважив у 1748 р. підканцеляриста Гадяцької полкової канцелярії Семена Михайлова у справі проти зінківського міщанина Івана Ниріна⁵³, куземинський священник Андрій Данилов (1748) — канцеляриста Гадяцької полкової канцелярії Кирила Іщинського⁵⁴, а настоятель гадяцької церкви Богоявлення Господнього Петро Семенов — з тієї ж канцелярії канцеляриста Максима Саранчу⁵⁵.

Про високе реноме канцеляристів як адвокатів свідчить і той факт, що їх охоче залучали до своїх судових справ росіяни, змушені судитися в Гетьманщині: купці, офіцери з розквартированих в її межах військових підрозділів, відставники та ін. Так вчинив, наприклад, московський купець Тихон Коп'яков, взявши в 1750 р. за свого адвоката Сергія Яновського, канцеляриста Прилуцької полкової канцелярії⁵⁶.

Бувало, росіяни неодноразово використовували одного й того ж козака-адвоката, очевидно, у зв'язку з тим, що той виправдовував покладені на нього надії. Зокрема, гадяцький канцелярист Кирило Іщинський кілька разів був адвокатом у вдови поручика глухівського гарнізона Анни Арсенєвої (1750). Про це виразно свідчить її підпис під «повідомленням», надісланим до Гадяцького полкового суду, по справі, яка почалася в 1759 р. за позовом ряшівського козака Стефана Возниченка з приводу захоплення вдовою млина та пограбування: «Анна Арсенієва, а замість неї, неграмотної, за її дозволом підписав її повірений (адвокат. — В.Б.) по інших її справах, які є в полковому суді, канцелярист полковий гадяцький Кирило Іщинський»⁵⁷. На жаль, цих «інших справ» виявити поки що не вдалося.

Адвокати зі служителів та рядових козаків

Крім канцеляристів, адвокатські функції, бувало, виконували служителі урядової та неурядової старшини, а то й узагалі рядові козаки. Послугами таких адвокатів користувалися навіть представники верхівки Гетьманату, і то найвищої. Приміром, вже згадувана вдова гадяцького полковника Уляна Милорадович залучала до виконання адвокатських функцій не тільки канцеляриста Петра Рогівського, але і свого служителя Юрія Михайлова⁵⁸. Служитель Іван Старжинський у 1731 р. був адвокатом у вдови генерального

⁵² Там само. — С. 278.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 30. — Арк. 19.

⁵⁴ Там само. — Спр. 28. — Арк. 6.

⁵⁵ Там само. — Спр. 51. — Арк. 8.

⁵⁶ Там само. — Спр. 55. — Арк. 4.

⁵⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 4.

⁵⁸ Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 112. — Арк. 5.

судді Івана Чарниша Євдокії⁵⁹. А значковий товариш Прилуцького полку Яків Трифановський змінив свого першого адвоката у справі проти доньки полкового обозного Зиновія Позняка Уляни на свого старосту Стефана Саєвського⁶⁰.

Своїх українських служителів призначали адвокатами по справах, які слухалися в судах Гетьманату, і представники російської адміністрації. Фельдмаршал Олександр Меншиков взяв за адвоката вже згадуваного бунчукового товариша Андрія Гудовича, граф Мойсей Владиславович — Терентія Зінченка, полковник Семен Неплюєв — Андрія Гаревського (кілька разів)⁶¹.

Широко представлені серед адвокатів і прості українські козаки. За кількістю виявлених випадків вони можуть конкурувати хіба що з канцеляристами. До всього кидається в око, що цих козаків воліли призначати не тільки такі ж козаки, а й сотники та монахи. Зокрема, дівицький сотник Лавреній Селецький скористався послугами козака Григорія Лавриновського (1759)⁶². Козак з Прилук Семен Онисимов був адвокатом у значкового товариша Якова Трифановського (1748–1749)⁶³. А монахи київського Флорівського монастиря взяли за адвоката козака миргородського полку Павла Грабовського (1769)⁶⁴.

Виявлено випадки, коли з рядових козаків призначалися адвокати для міщан. У 1756 р. полтавський в'їт Іван Висоцький уповноважив козака Тимофія Уманського на ведення п'яти справ у Генеральному військовому суді⁶⁵. А в 1751 р. Глухівська сотенна канцелярія скористалася статтею 57 Третього Литовського статуту й призначила тутешнього козака Василя Подольського захищати інтереси глухівських міщан під час роботи спеціальної комісії, яка мала розлідувати претензії останніх на солдатів глухівського гарнізону⁶⁶.

Адвокатами з рядових козаків користувалися навіть селяни, принаймні сільська верхівка. Один з таких випадків виявлено в 1747 р. В'їт села Комишня Іван Плечун уповноважив гадяцького козака Семена Симонова бути своїм адвокатом у справі проти грунського сотника Семена Милорадовича про «понесене від сотника Семена Милорадовича даремне нещадне побиття батогами та насильне пограбування гвалтом з його в'їтового двора його власного в'їтового коня»⁶⁷.

⁵⁹ Там само. — Спр. 113. — Арк. 11.

⁶⁰ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 53764–53968. — Арк. 370–371 зв.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2444. — Арк. 3; Спр. 8495. — Арк. 2–3; Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 606. — Арк. 2.

⁶² Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 1608. — Арк. 2.

⁶³ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 53764–53968. — Арк. 321 зв.

⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 2.

⁶⁵ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 13903. — Арк. 1.

⁶⁶ Там само. — Спр. 11393. — Арк. 3.

⁶⁷ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 72.

Мусив у 1750 р. брати адвоката з рядових козаків і віце-капрал Роман Струтинський у справі проти прилуцького полковника Григорія Галагана з приводу збитків, завданих ще Гнатом Галаганом його батькові у селі Вереміївці Миргородського полку. Перебуваючи в Петербурзі, Р. Струтинський тричі з цього приводу їздив в Україну. Пізніше він скаржився щойно обраному гетьману Кирилу Розумовському на великі видатки, які виникли через всіляке затягування слідства протилежною стороною⁶⁸.

Часами призначали своїми адвокатами рядових козаків і росіяни. Зокрема, так вчинила у 1749 р. дружина відставного полковника Федора Петрова Уляна, уповноваживши козака Василя Білопольського у справі проти дружини остерського намісника Онуфрія Журавського Агрипіни та Онуфрія Пригари⁶⁹.

Інколи соціальне походження адвокатів у документах прямо не зазначається. Але швидше за все, мова йде про рядових козаків, бо, по-перше, важко припустити, що представники урядової та неурядової старшини дозволили б не згадувати своїх титулів: це суперечило б самому духові епохи, адже культивування належності до верхівки Гетьманату — значного військового товариства — становило серцевину свідомості старшини. По-друге, військові канцеляристи, які теж піднімалися над козацьким загалом і прагнули потрапити до верхнього ешелону, також не мали підстав уникати вказівки на своє заняття. По-третє, з огляду на те, що судові справи, у яких засвітилися неідентифіковані адвокати, точилися між козаками, міщани, як представники іншого стану, за визначенням мали виокремлюватися. Отже, залишаються рядові козаки. Позбавлені (або поки-що позбавлені) амбіцій на соціальний аванс, вони не потребували особливих вказівок на своє походження, як само собою зрозуміле для всіх.

Показовим прикладом, який підтверджує такі міркування, є справи в Гадяцькому полковому суді, пов'язані з лютенським сотником цього полку Лукою Засядьком. 2 липня 1745 р. останній призначив сина Данила бути своїм адвокатом, зробивши в уповноваженні наступний запис: «Є в суді полковому гадяцькому справа по скарзі Василя Рошаківського, служителя його, Якова Гречановського, нібито про вчинене мною йому немале побиття»⁷⁰. Однак у серпні вже сам Василь Рошаківський складає позов на лютенського сотника за словесне безчестя і тепер фігурує як син бунчукового товариша Захара Рошаківського⁷¹. А відтак чітко видно, що Василь Рошаківський ще не отримав відповідний універсал і не рахується бунчуковим товаришем, а залишається просто козаком. Проте до нього спеціально не прикладають поняття «козак». Так само не наголошується на тому, що син

⁶⁸ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 53764–53968. — Арк. 325–326.

⁶⁹ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 1–4.

⁷⁰ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 10.

⁷¹ Там само. — Спр. 11. — Арк. 4.

лютенського сотника Данило, адвокат свого батька, є козаком⁷². Козацький статус обох осіб розуміється, як-то кажуть, за замовчанням. За аналогією можна припустити використання подібного підходу до представлення в судовій документації інших козаків, не обтяжених посадами або просто званнями значкового, військового чи бунчукового товаришів.

Випадків, коли неідентифіковані в документах за соціальним походженням адвокати зараховані до козаків, виявлено чимало. Зокрема, гадяцький полковник Михайло Милорадович призначив у 1726 р. своїм адвокатом у справі, яка слухалася в Малоросійській колегії, Самійла Качановського⁷³, миргородський полковник Василь Капніст — Матвія Малиновського (двічі в 1750 р.)⁷⁴, гадяцький полковий осавул Василь Богаєвський — Василя Бережного (1741 р.) у справі проти гадяцького ж полкового обозного Пилипа Борзаковського⁷⁵, підкоморій Роменського повіту Василь Кулябка — Семена Дем'янова (1765), судячись зі вдовою Євдокією Савчихою за наїзд позваної на хутір⁷⁶, бунчукові товариші Семен Лизогуб, Костянтин Лизогуб та Іван Миклашевський відповідно — Петра Домбровського (1732), Іллю Квітницького (1748), Якова Вишневського⁷⁷.

Крім того, Йосиф Мельник виконував обов'язки адвоката у вдови лубенського полкового судді Стефаниди Велецької (1747)⁷⁸, Петро Головачевський — у бунчукового товариша Герасима Стрешенцова (1754)⁷⁹, Павло Горбановський — у бориспільського сотника Максима Афендика (1769)⁸⁰, Максим Петрович — у козаків Кропивнянської сотні Переяславського полку⁸¹, а Сидір Сухомлин разом із канцеляристом Гадяцької полкової канцелярії Гнатом Македонцем були адвокатами у справі більського отамана Куземинської сотні Гадяцького полку Хоми Сироїжки проти куземинського сотника Михайла Павловського (1747)⁸².

Адвокати-міщани

Чисельною групою адвокатів були міщани, виконуючи цю функцію не тільки для представників свого середовища, а й для козаків. З міщан могли брати адвокатів навіть полковники, як-от гадяцький полковник Антон Крижановський, коли в 1767–1768 рр. взяв глухівського міщанина Семена Гре-

⁷² Там само. — Спр. 8. — Арк. 10; Спр. 11. — Арк. 4.

⁷³ Там само. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 60.

⁷⁴ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10320. — Арк. 2; Спр. 10508. — Арк. 3.

⁷⁵ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 5.

⁷⁶ Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 2029. — Арк. 1–2.

⁷⁷ Там само. — Спр. 152. — Арк. 5–12 зв.; Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10586. — Арк. 2; Спр. 9309. — Арк. 2, 4.

⁷⁸ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 9.

⁷⁹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1118. — Арк. 4–5.

⁸⁰ Там само. — Ф. 56. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 1.

⁸¹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1493. — Арк. 1.

⁸² Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 1–17.

чинського у справі проти свого підданого Івана Мигаля⁸³. Про те, що адвокатська практика вважалася престижним заняттям не тільки у козацькому середовищі, а й серед міщан, свідчать адвокатські вправи ніжинського бурмістра Якова Мироновського на користь знаного ніжинського війта Петра Тернавіота (1749)⁸⁴.

Виявлено випадок, коли послугами міщан користувалися й представники старшини Слобідської України, що мали судові справи на Лівобережжі. Так вчинила, зокрема, дружина ольшанського сотника Сумського полку Ірина Пустовійт, судячись із дружиною білоцерківського сотника Василя Жученка. Коли Марина Жученко звинуватила Ірину Пустовійт у незаконному вирубуванні лісу у своїй маєтності, селі Подолики другої Гадяцької сотні, та взяла своїм адвокатом гадяцького міщанина Лева Сертемієва⁸⁵.

А писаря глухівської ратуші Хому Михайлова найняла у 1747 р. росіянка Олена Лебедева, вдова коменданта Глухівського гарнізону⁸⁶.

Адвокати-монахи та представники білого духовенства

Зрештою, не оминули адвокатську стежу і представники чорного та білого духовенства. Монахи київських, чернігівських та інших монастирів виступали адвокатами у світських справах проти козаків та міщан. Зокрема, ієромонахи Тихон, Фоддей, Гарвасій, ієродиякон Зосим були адвокатами у чернігівського єпископа Іродіона Жураховського (1731–1732) у справі проти бунчукового товариша Семена Лизогуба, а в 1749 р. функцію адвоката Чернігівської єпархії виконував вже ієромонах Лука Рубановський (1749)⁸⁷. Монах Сильвестр Петров був уповноважений у 1767 р. Пустинно-Харлампієвським монастирем, що в Лубенському полку, захищати інтереси цього монастиря по всіх судових справах⁸⁸.

Особливою активністю у призначенні адвокатів відзначалися Києво-Печерська лавра, київські Софіївський та Золотоверхий Михайлівський монастирі. Ці обителі вели багато судових справ за спірні землі між собою, а Києво-Печерська лавра виявляла велику агресивність стосовно земельної власності козаків, причому не тільки рядових, а й бунчукових товаришів та старшини. У 1753–1756 рр. на Лавру був змушений подати позов навіть генеральний хорунжий Микола Ханенко, вимагаючи компенсувати збитки, завдані йому в с. Бовсуни на Стародубщині⁸⁹. Практично усі свої судові

⁸³ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упор. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 194–196.

⁸⁴ ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 826. — Арк. 13.

⁸⁵ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 56. — Арк. 22.

⁸⁶ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10350. — Арк. 7 зв.

⁸⁷ Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 868. — Арк. 6–7; Спр. 152. — Арк. 1.

⁸⁸ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54346–54474. — Арк. 69–69 зв.

⁸⁹ *Омельчук В.* Києво-Печерська лавра... — С. 295.

справи монастирі вели через адвокатів, подеколи одразу кількох. Як правило, цю функцію виконували монахи⁹⁰.

Адвокати серед священників трапляються рідко, здебільшого канцеляристи. Людей зі свого кола брали вряди-годи. Поки-що відомо лише один такий випадок: зінківський протопоп Федір Сінкевич взяв за адвоката священника Андрія Хомовича⁹¹.

Адвокати-росіяни

Виявлено й адвокатів, які були росіянами з походження. Це військові з гарнізонів, які квартирували в Гетьманщині. Виконання росіянами функцій адвокатів відбувалося з двох головних причин. По-перше, перебуваючи тут, вони у разі, якщо доводилося судитися з українцями, потрапляли під дію українського права та судового процесу, а відповідно у більшості випадків просто не могли обійтися без адвоката. А по друге, і це показово, до послуг росіян подеколи зверталися й самі українці. Поява серед адвокатів вихідців з Росії свідчить, як мінімум, про те, що такі особи опанували українське законодавство, чуже для них. Інакше втрачався будь-який сенс.

Хронологічно найраніший випадок уповноваження росіянина, наскільки нині можна судити, трапився в березі 1726 р., коли гадяцький полковник Михайло Милорадович, до речі, емігрант з Сербії, призначив своїм адвокатом у справі з грунським писарем Яковом Чемкальським, яка слухалася в Малоросійській колегії, писаря московського гарнізону в Глухові Сергія Максимова⁹². У 1747 р. у Гадяцькому полковому суді тутешній козак Герасим Карпенко, подавши скаргу на священника Матвія Тереховського, довірив бути своїм адвокатом «генерал-майора і лейбгвардії Преображенського полку пример-майора і кавалера Івана Івановича Касагова служителю его Петру Яковлевичу»⁹³.

Крім того, виявлено випадки, коли власне самі росіяни ризикували призначити адвоката зі свого кола. Зокрема, прапорщик Ямбургського драгунського полку Борис Монсов, маючи у 1747 р. судову справу, порушену проти нього Чернігівською єпархією, призначив своїм адвокатом Матвія Борматова, служителя бригадира Хрушова⁹⁴. У 1739 р. тульський купець Павло Потапов, змушений судитися з козаком з села Холми Борзненської сотні Григорієм Лузаном, уповноважив у Генеральній військовій канцелярії адвокатом солдата Глухівського гарнізону Афанасія Дмитрієва⁹⁵. Юхим Морозов у 1725 р. представляв в Генеральній військовій канцелярії інтереси рильського поміщика Василя Арсенєва у справі проти бунчукового товариша

⁹⁰ Там само. — С. 274–281.

⁹¹ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 168. — Арк. 48.

⁹² Там само. — Арк. 107.

⁹³ Там само. — Ф. 74. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 32.

⁹⁴ Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 728. — Арк. 9–10.

⁹⁵ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7585. — Арк. 3.

Якова Жураховського про втечу з-під Рильська селянина-кріпака до слобідки Полковничої Ніжинського полку⁹⁶. А «найнижчий раб» Федір Ротманов був адвокатом у полковника Петра Безобразова (1732), коли останній також намагався через Генеральний військовий суд повернути свого кріпака — росіянина Мирона Брюховецького⁹⁷.

* * *

Соціальне походження встановлених членів адвокатського прошарку свідчить про тогочасний високий престиж фаху адвоката. Адвокатських практик не цуралися представники виключно всіх щаблів тодішньої ієрархії Гетьманату з урядової та неурядової старшини. З 1720-х років серед тих, хто брався адвокатувати, з'являються представники найвищих урядів. Промовистою ознакою престижності є також випадки, коли функції адвоката виконували особи, які в суспільній ієрархії посідали вищу сходинку, ніж їхні клієнти. Навіть представники української верхівки не гребували вибирати собі адвокатів із низів. Приміром, у 1762 р. військовий товариш Федір Масловський був адвокатом у рядових козаків Моровської сотні Київського полку⁹⁸. Роком раніше військовий товариш Тимофій Левенець мав дві судові справи. Першу він порушив сам по факту захоплення його спадкових ґрунтів на р. Ворсклі полтавським козаком Іваном Богдановичем, друга ж була ініційована козаком Гаврилом Супруном про побиття та образу. Адвокатом по обох погодився стати бунчуковий товариш Корній Кобеляцький⁹⁹.

В обох випадках адвокати-товариші не мали світоглядних застережень, щоби виконувати свої функції для «нижчої» за соціальним статусом людини. Щоб представник еліти, подібно до військового товариша Ф. Масловського, найнявся служити не те що особі нижчого рангу, а простим козакам, у суспільстві мало вже утвердитися переконання про престижність того роду занять, за який бралася людина з «голубою кров'ю». А отже адвокатська діяльність у суспільних уявленнях вважалася справою, гідною в усіх її проявах, як це було в Україні й у шляхетські часи.

Водночас серед адвокатів виявлено багато рядових козаків. Це дуже показово як на ранньомодерні часи, зайвий раз свідчачи про пластичність суспільства Гетьманату, відсутність жорстких неперехідних меж між різними прошарками козацтва та можливість кмітливим та діяльним людям круто змінити свою долю. Інша справа, що реалії життя суттєво коригували шанси вихідців із суспільних низів — козацької голоти, дрібних міщан тощо. Непереборною перешкодою тут ставали занадто звужені можливості набути необхідну фахову підготовку: знання Третього Литовського статуту, різних

⁹⁶ Там само. — Спр. 1616. — Арк. 2.

⁹⁷ Там само. — Ф. 56. — Оп. 3. — Спр. 155. — Арк. 2.

⁹⁸ Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkps. 273. — К. 91.

⁹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 13794. — Арк. 1–14.

кодексів магдебурзького права, відповідних гетьманських універсалів, загальнодержавних указів Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, царських та сенатських указів, розпоряджень Малоросійської колегії. Відтак перевага, звісно, була за тими, хто міг фінансово чи за службовим становищем виявити таку спроможність, а саме за представниками козацької старшини, судьями, підсудками, писарями, підписарями, канцеляристами.